

УДК 378.1:004

DOI: 10.32342/2522-4115-2019-1-17-14

**Н.В. ВОЛКОВА,**

*кандидат педагогічних наук,*

*доцент кафедри педагогіки та методики технологічної освіти  
Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг)*

## **ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ІНЖЕНЕРІВ-ПЕДАГОГІВ ДО ВИКОРИСТАННЯ КОМУНІКАТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ЗАКЛАДАХ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ**

У представлений публікації здійснена спроба обґрунтувати особливості підготовки майбутніх інженерів-педагогів до використання комунікативних технологій в умовах закладу професійно-технічної освіти. Зібрано та проаналізовано результати опитування щодо визначення рівня самоосвіти та рівня комунікативної культури серед викладачів і майстрів виробничого навчання в системі професійно-технічної освіти. Підсумовано, що інженери-педагоги, відповідно до набутих знань з сутності комунікативних технологій навчання, повинні бути підготовлені до вирішення комплексних та інноваційних проблем в умовах професійно-технічних навчальних закладів.

Представлено структурні компоненти комунікативної культури майбутнього інженера-педагога, а саме: гуманістичну спрямованість, знання основ теорії педагогічного спілкування, комунікативно-творчі здібності, характер і результативність професійного спілкування.

З'ясовано, що цілеспрямованому плануванню виховної роботи інженером-педагогом з формування в майбутнього робітника тієї або тієї професійно значущої риси сприяє сформована в нього здатність до раціонального поєднання різних форм роботи, до доцільного відбору й забезпечення комплексного виховного впливу на особистість учня, створення в закладі атмосфери творчої педагогічної діяльності. Зазначено, що саме комплекси виховних впливів здатні активізувати, зробити яскравим, ефективним і показовим процес формування та розвитку комунікативної культури інженера-педагога.

Представлено й класифіковано методи організації аудиторної та позааудиторної роботи учнів закладів професійної освіти. Розглянуто декількох груп методів, доцільні для застосування кваліфікованим інженером-педагогом. До них належать дослідницькі методи та методи педагогічної діагностики; методи цілепокладання та планування; методи переконання та формування свідомості особистості; методи організації життєдіяльності учнів і формування досвіду професійної поведінки; методи спонукання й стимулювання; контрольні-оцінні методи.

Зроблено висновок стосовно головних професійно значущих рис особистості інженера-педагога. Ними є професійні знання, духовна й комунікативна культура, емоційна чуйність, педагогічний такт, емпатія, організованість, захопленість, вміння організовувати та зацікавлювати своїх вихованців. Змістовно характеризує комунікативну культуру інженера педагога особливість його поведінки, його емоційний стан, здатність оцінювати педагогічні ситуації, знаходити позитивну емоційну форму стосунків, вибирати потрібні слова і засоби впливу на учня.

Показані технологічні прийоми формування комунікативної культури інженера-педагога, що реалізуються під час застосування різних форм і методів організації аудиторної та позааудиторної роботи, під час вирішення та моделювання комунікативних завдань і ситуацій, опрацювання методів керування власним настроєм, самопочуттям і поведінкою.

*Ключові слова: інженер-педагог, комунікативна культура, комунікативні технології, професійно-технічна освіта, умови.*

Осуществлена попытка обосновать особенности подготовки будущих инженеров-педагогов к использованию информационно-коммуникативных технологий в условиях профессионально-технического образования. Собраны и проанализированы результаты опроса по определению уровня самообразования и уровня коммуникативной культуры среди преподавателей и мастеров производственного обучения в системе профессионально-технического образования. Сделан акцент на том, что инженеры-педагоги, согласно приобретенным знаниям и использованию коммуникативных технологий обучения, должны быть подготовлены к решению комплексных и инновационных проблем в условиях профессионально-технических учебных заведений.

*Ключевые слова: инженер-педагог, коммуникативная культура, коммуникативные технологии, профессионально-техническое образование, условия.*

**П**остановка проблеми в загальному вигляді. На сучасному етапі розвитку економіки в Україні винятково важливого значення набуває кадрове забезпечення з урахуванням реальних потреб ринку праці та вимог до якості виробничого потенціалу. Особливу роль у розв'язанні цього стратегічного завдання відіграє система професійно-технічних навчальних закладів, яка органічно пов'язана з виробництвом і має забезпечувати підготовку висококваліфікованих фахівців, що, у свою чергу, потребує викладчів високого гатунку з високим рівнем комунікативних здібностей.

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Особливої уваги потребує професійна підготовка педагогічних кадрів для потреб системи професійно-технічної освіти, оскільки зміни в економіці, поступ науково-технічної революції, процес інтеграції з Європейським Союзом вимагають підвищення ефективності підготовки висококваліфікованих робітників. З огляду на це, українські вчені (С. Артюх, С. Гончаренко, Р. Горбатюк, О. Глузман, І. Зязюн, О. Коваленко, В. Кремень, Н. Ничкало, О. Пехота, О. Савченко, С. Сисоєва, В. Семиченко та ін.) зазначають, що поряд з організаційними змінами в освітніх системах мають відбуватися зміни в системі професійної підготовки педагогічних кадрів для професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ).

Забезпечення якості психолого-педагогічної підготовки майбутніх інженерів-педагогів і перепідготовки працюючих інженерів-педагогів у закладах вищої освіти (ЗВО), обґрунтування, розробка (В. Андрущенко, А. Ашерів, Р. Горбатюк, В. Кремень, Є. Барбіна) та оновлення змісту і форм його реалізації мають сприяти підвищенню професійних компетентностей майбутніх інженерів-педагогів як умови підвищення рівня професійного навчання робітничих кадрів.

Культурологічний аспект комунікації почали активно виокремлювати у загальному потоці праць з проблеми спілкування порівняно нещодавно. Його всебічному науковому осмисленню сприяють дослідження, присвячені питанням загальної теорії культури й культурного потенціалу особистості (А. Арнольдов, Є. Баллер, В. Давидович, Ю. Жданов, Н. Злобін, С. Іконнікова, М. Каган, Л. Коган, Е. Маркарян, В. Межуєв, Є. Соколов та ін.).

**Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми.** Наявність проблем, що виникають у системі професійно-технічної освіти, зумовлена певними причинами, серед яких: зменшення престижу робітничих професій, недостатня участь суб'єктів господарювання у розв'язанні проблем професійно-технічної освіти, застаріла матеріально-технічна база; недосконалість кваліфікаційних характеристик на професії та види робіт, державних стандартів професійно-технічної освіти; недостатній рівень підготовки педагогічних працівників. Усе це призводить до незадоволеності роботодавців якістю підготовки робітничих кадрів.

**Метою статті є** аналіз особливостей професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів до використання комунікативних технологій у системі професійно-технічної освіти України та виявлення умов підвищення її ефективності.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Успішно вирішувати проблеми професійної підготовки майбутніх кваліфікованих робітників у системі професійно-технічної освіти здатна нова генерація інженерно-педагогічних працівників, які усвідомлюють значення професійної освіти на нинішньому етапі розвитку суспільства і мають відповідну підготовку для здійснення такої діяльності в нових умовах функціонування професійно-технічних навчальних закладів.

Рівень підготовки інженерно-педагогічних працівників безпосередньо позначається на рівні підготовки кваліфікованих робітників. Означене зумовлює необхідність врахуван-

ня якісно нових вимог до педагогічного працівника, зокрема: високого рівня теоретичної та практичної підготовки, обізнаності у психолого-педагогічних засадах організації професійної підготовки в умовах ПТНЗ, вільного володіння інформаційними та комунікативними технологіями навчання. Як зазначає О. Щербак, сучасний педагог професійної школи неспроможний формувати мотивацію до змін стереотипів мислення в учнів, майбутніх професіоналів. Традиційні стилі і методи викладання вже застаріли, не дають змоги молоді розвивати свої здібності [8, с. 59].

Зважаючи на зазначене, було проаналізовано результати опитування серед викладачів і майстрів виробничого навчання в системі професійно-технічної освіти щодо визначення рівня самоосвіти та рівня комунікативної культури. На основі цього зроблено висновок: для забезпечення якісного навчання не вистачає знань з основ психології – 52 особи (60,5%), навичок володіння новими комунікаційними технологіями – 16 осіб (18,6%) та вмінь навчати учнів розмірковувати, аналітично мислити, систематизувати та узагальнювати вивчене – 11 осіб (12,7%). У своїй педагогічній діяльності 15 осіб (17,4%) взагалі не використовують інформаційні та комунікативні технології, а 33 особи (38,3%) використовують інновації. Практично всі працівники користуються традиційними методами проведення занять. Тільки 4 педагогічних працівники (4,7%) хотіли б займатися науковою діяльністю, а 28 осіб (32,6%) вважають, що в цьому немає потреби. 64 особи (74,4%) оцінюють рівень готовності самостійно навчатися та здобувати знання середнім, 12 осіб (14%) взагалі не здійснюють самоосвітньої діяльності. В основному здійснюють самоосвіту епізодично, безсистемно – 65 осіб (75,6%). Для здійснення самоосвіти педагогічним працівникам не вистачає вільного часу – 44 особи (51,2%), стимулювання до творчості, науково-дослідної та експериментальної роботи – 40 осіб (46,5%), доступу до необхідної довідкової та методичної літератури за допомогою мережі Інтернет – 25 осіб (29,1%). Стан особистої самоосвіти 28 педагогічних працівників оцінюють на 5 балів, що складає 32,6% за 10-бальною системою, тобто як середній.

Аналіз проблеми підготовки робітників та стану її розв'язання в сучасних умовах надало можливість виявити низку чинників впливу, що негативно позначаються на результатах підготовки майбутніх кваліфікованих робітників. Це, у свою чергу, дало можливість визначити та обґрунтувати організаційно-педагогічні засади підготовки робітників: професійний відбір майбутніх учнів на навчання у ПТНЗ із залученням роботодавців; повне оновлення змісту професійної підготовки, впровадження комунікативних технологій і методів професійної підготовки майбутніх робітників; наявність висококваліфікованих інженерно-педагогічних кадрів у ПТНЗ, повністю готових працювати в сучасних соціально-економічних умовах; розробка навчально-методичного забезпечення підготовки майбутніх робітників, відповідно до вимог професійних стандартів.

Окреслені проблеми обумовили потребу у висококваліфікованих інженерно-педагогічних кадрах для ПТНЗ, які здатні на високому професійному рівні використовувати інформаційні та комунікативні технології навчання.

На думку В. Кан-Калика та М. Нікандрова, професійна значущість педагогічної діяльності вимагає наявності в педагога високої комунікативної культури та володіння комунікативними технологіями, що спирається, у свою чергу, на природну людську комунікацію у різних її проявах. Комунікативні люди швидко та легко вступають у спілкування з іншими особами, які беруть участь у розмові, не відіграючи в ній активної комунікативної ролі, але своєю комунікативною поведінкою вміло підтримують розмову. Є люди вкрай нетовариські. Проте в педагогічній діяльності товариськість виступає не тільки як особистісна, а, головним чином, як професійно-особистісна риса людини-педагога [6].

Важливою ознакою професіоналізму інженера-педагога є його здатність, застосовуючи різні форми та прийоми навчання і виховання учнів, виявляти до кожного з них своє особисте, особливе ставлення. Тому потрібно, щоб виявлення свого ставлення до самого вихованця або до його вчинків проходило в межах культурної взаємодії, а не, наприклад, шляхом підвищення голосу або монотонним повчанням. Уміння розбиратися у своїх вихованнях, правильно оцінювати їхні вчинки, здатність адекватно реагувати на їхню поведінку, вибирати систему методів виховання, які щонайкраще відповідають індивідуальним особливостям суб'єктів навчання, – це і є показники комунікативної культури викладача. Природ-

но, опанувати весь арсенал гнучких засобів індивідуального підходу в педагогічній діяльності інженер-педагог зможе, якщо його спілкування стане постійним процесом пізнання інтересів, смаків, характеру учнів. Тільки тоді, коли інженер-педагог буде досконало знати своїх вихованців, він зможе на фундаменті цих знань вибудовувати з кожним із них необхідні взаємини, прагнучи до поставлених цілей. Зрозуміло, що це буде вже якісно іншим рівнем професійного спілкування, який потребує продуманості, послідовності та обґрунтованості всіх його стратегічних і тактичних засобів та прийомів.

Високого рівня професіоналізму в культурі взаємин, на нашу думку, досягає той інженер-педагог, який розглядає спілкування як двосторонній процес, коли його вихованці стають повноправними партнерами спілкування. Майстерність інженера-педагога в процесі спілкування з учнями виявляється в тому, що викладач здатний переборювати, пом'якшувати природні труднощі комунікації через розбіжності в рівні підготовки, здібностях, характері, прагне допомогти учням набутти впевненості в розмові, діалозі, суперечці, дискусії як повноправним партнерам спілкування. Цілком природно, що налагоджувати такі контакти потрібно не епізодично, час від часу, а постійно, інакше викладач ніколи не переборе психології пристосовництва, байдужості, не зуміє сформувати творчо ініціативних людей.

На думку Д. Балдинюка, під час розробки теоретичних і практичних основ формування особистості вчителя-професіонала ключовим має бути об'ємне та конструктивне поняття «культура педагогічного спілкування» як «інтегральний еталон соціальної й професійної зрілості педагога», що задає «зміст і критерії ефективності» системи формування професійних рис майбутнього педагога [1].

Викликає значний інтерес структура комунікативної культури, запропонована М. Лазаревим. Науковець до структурних компонентів комунікативної культури відносить:

- гуманістичну спрямованість, творчу мотивацію, діяльність педагога (любов до дітей, стійкий інтерес до спілкування з ними, доброзичливість, прагнення до постійного підвищення культури спілкування);
- знання основ теорії педагогічного спілкування (методології, сутності, функцій, структури, стилів спілкування, творчих підходів до розв'язання комунікативних завдань, діагностики, культури професійного спілкування);
- комунікативно-творчі здібності (адекватність оцінки ситуації і поведінки вчителя в ній, емпатію, рефлексивність, діалогічність, педагогічний артистизм, перцепцію, здатність переконувати і навіювати, емоційну стійкість, мовну виразність, здатність моделювати спілкування);
- характер і результативність спілкування в конкретній навчально-виховній роботі (адекватність дій і поведінки, високий рівень творчого самопочуття, створення атмосфери співтворчості) [7].

Наведена структура комунікативної культури інженера-педагога та її показники дають певний орієнтир для оцінки і самооцінки рівня її сформованості.

Останнім часом досить поширені комплекси виховних впливів, тобто масштабні заходи позааудиторної виховної роботи, які сприяють подальшому розвитку професійно значущих якостей інженера-педагога та піднімають кожного учня на більш високу сходинку в його професійному становленні. Комплекси виховних впливів – це яскраві за своєю суспільною і професійною значущістю й емоційним звучанням заходи, що впливають на свідомість і почуття учнів в ПТНЗ.

Вплив такого роду позааудиторної виховної роботи тим сильніший, чим більше різних видів діяльності включає така робота, залучаючи й спонукаючи до активних дій кожного учня. Комплекси виховних впливів забезпечують умови, за яких інженери-педагоги шукають нові поєднання педагогічних засобів і способів спілкування, видозмінюють їх відповідно до конкретних ситуацій, апробують ефективність тих або інших комбінацій методів педагогічної роботи.

Організація позааудиторної роботи в ПТНЗ в тій або іншій формі дозволяє розгорнути певному виду діяльності учнів, створити відповідну систему відносин між ними, специфічно розподілити ролі, забезпечити необхідні умови професійного зростання. Поєднання різних форм роботи, що забезпечують комплексні виховні заходи, дозволяють цілеспрямовано спланувати виховну роботу інженера-педагога щодо формування тієї або іншої про-

фесійно значущої риси майбутнього робітника, застосувати з цією метою весь наявний набір педагогічних засобів у такий спосіб, щоб пізнавальна активність та інтерес учня до цього виду діяльності мали природний характер і сприяли створенню атмосфери реальної педагогічної діяльності, що передбачає постійний пошук. Вважаємо, що саме комплекси виховних впливів здатні активізувати, зробити яскравим, таким, що запам'ятовується, ефективним і показовим процес формування та розвитку комунікативної культури інженера-педагога, створити необхідні умови для якісного засвоєння професійно значущих знань, умінь і навичок спілкування в реально створеному комунікативно-спрямованому середовищі.

Водночас застосування у виховній практиці комплексних заходів необхідно спрямовувати на те, щоб кожний елемент цієї роботи, кожна дія або слово інженера-педагога було забезпечено педагогічно правильним керівництвом з боку педагога, який здатний визначити правильність обраного педагогічного методу або способу впливу, тобто спрямовувати та контролювати професійну підготовку майбутніх робітників. Доцільно також чергувати постійні і тимчасові доручення та обов'язки учнів. Пропонувати їх потрібно відповідно до зростання ступеня труднощів через те, що виховне значення виконуваних учнями справ перебуває в прямій залежності від вибору завдання з урахуванням інтересів, схильностей виконавців і рівня досвіду їх організаторської роботи.

Диференційований підхід у розподілі завдань є найбільш оптимальним для формування різноманітних організаторських і комунікативних умінь учнів ПТНЗ, а принцип проведення масових заходів дає можливість брати в ньому участь і забезпечує виховний вплив на суб'єктів навчання. Інженери-педагоги під час проведення цих заходів здобувають більш глибокі знання щодо організації виховної роботи, отримують можливість випробувати свої практичні вміння в тій чи іншій сфері спілкування. Потреба участі в позааудиторній роботі збільшується, виявляється постійна готовність учнів до участі в різних заходах. Учні професійно-технічних навчальних закладів отримують задоволення та емоційний підйом від участі в заходах, від виконання доручених справ, з'являється почуття самовдоволення, формуються необхідні навички: спостережливості, почуття відповідальності, сміливості і самостійності у прийнятті рішень, в організації спілкування, окрім того, товариськості, ініціативності, самовладання, організованості тощо.

Одним із видів розвитку комунікативних здібностей є диспути, які підвищують комунікативну культуру, навчають логічно мислити, розвивають уміння прислухатися до чужої думки, зіставляти різні точки зору, аналізувати їх і знаходити адекватне рішення. У процесі живого спілкування встановлюється істина, що глибоко осмислюється, переживається та, зрештою, стає моральним капіталом особистості. Диспути, в яких зіштовхуються суперечливі думки і виявляється розрив між професійно-моральними принципами й життєвими уявленнями, сприяють розвитку в учнів уміння не уникати цих «сутичок», а формувати свої педагогічні переконання, відшліфовують комунікативні вміння та навички. Ще в далеку давнину було помічено, що обмін думками, особливо у формі зіткнення різних точок зору, обговорень і дискусій, не тільки підвищує інформованість людини щодо певного питання, але й розвиває її мислення, забезпечує перехід знань у переконання.

Вважаємо, що диспути на різні теми можуть стати результативним засобом формування комунікативної культури учнів за умови їх раціональної організації та систематичного проведення. Низька результативність деяких диспутів пояснюється тим, що їх організатори не завжди володіють методикою, не враховують психологічні закономірності й педагогічні умови, дотримання яких забезпечує позитивний виховний ефект.

Успіх навчально-виховної роботи залежить від того, які риси має сам інженер-педагог. Головне для інженера-педагога – це той багаж, з яким він прийде в групу: його професійні знання, духовна й комунікативна культура, емоційна чуйність, педагогічний такт, емпатія, організованість, захопленість, вміння організовувати та зацікавлювати своїх вихованців. Особливість поведінки інженера-педагога, його емоційний стан, здатність оцінювати педагогічні ситуації, знаходити позитивну емоційну форму стосунків, вибирати потрібні слова і засоби впливу на учня – все це неможливо розвинути тільки в процесі навчальних занять. У формуванні цих рис більшу роль виконує колективна діяльність.



Колективна діяльність за своїм соціальним і моральним потенціалом здатна впливати на розвиток особистості кожного учня групи, на його світоглядні й ідеологічні позиції. Педагогічна сутність цих впливів визначається динамікою їх взаємозв'язку з активністю самої особистості та якісних змін, що відбуваються на цих засадах, в її інтелектуальному та морально-психологічному розвитку, у набутті професійного комунікативного досвіду, що втілює найбільш важливі принципи й вимоги професії педагога.

Однією із суперечностей виховного процесу є невідповідність між природною активністю учнів, їхнім бажанням і прагненням знайти своє місце в колективній діяльності та відсутністю досвіду комунікативної діяльності для задоволення такої потреби. Колективні форми роботи містять у собі необхідні можливості для розвитку комунікативного потенціалу та набуття комунікативного досвіду, активної діяльності, колективного співробітництва.

У загальному вигляді методи організації аудиторної та позааудиторної роботи учнів ПТНЗ подано у вигляді декількох груп, об'єднаних спільною основою:

- дослідницькі методи та методи педагогічної діагностики: вивчення документів, бесіди, спостереження, анкетування, інтерв'ювання, соціометрія, вивчення результатів діяльності студентів та ін., у тому числі й методи цільової орієнтації, ранжування виховних цілей і завдань;

- методи цілепокладання та планування, що дозволяють із самого початку визначити хід перебігу педагогічних явищ і процесів, їх спрямованість, передбачити шляхи досягнення мети виховної роботи;

- методи переконання та формування свідомості особистості – інформаційно-просвітницький метод: розповіді, роз'яснення, бесіди, лекції, доповіді, диспути, а також повчання, приклад;

- методи організації життєдіяльності учнів академічних груп і формування досвіду професійної поведінки: вправи, індивідуальні доручення, практичні завдання, створення виховних ситуацій і ситуацій вільного вибору, наставництво тощо;

- методи спонукання і стимулювання: змагання, заохочення (матеріальне, моральне), схвалення, суспільна думка, вимога, наказ, критика й самокритика;

- контрольні-оцінні методи: перевірка виконання правил і вимог, спостереження, аналіз, узагальнення, порівняння, оцінювання результатів, оцінка, взаємооцінка, самооцінка, оцінюване судження.

Під час застосування різних форм і методів аудиторної та позааудиторної роботи створюються умови для вирішення та моделювання комунікативних завдань і ситуацій, формування умінь педагогічного спілкування, озброєння учнів методами і прийомами керування власним настроєм, самопочуттям і поведінкою, «програвання» педагогічних ситуацій, які ефективно сприяють оптимізації процесу виховання та успішному формуванню і розвитку комунікативної культури учнів ПТНЗ.

**Висновки з цього дослідження та перспективи подальших розвідок.** Проаналізовано особливості професійної підготовки майбутніх інженерів-педагогів до використання комунікативних технологій у системі ПТНЗ. Рівень підготовки інженерно-педагогічних працівників прямо та опосередковано позначається на рівні підготовки робітників. Очевидно, всебічне вдосконалення рівня професійної підготовки інженерно-педагогічних кадрів потребує вирішення цілого комплексу завдань, серед яких одне із центральних місць посідає комунікативна культура та комунікативні технології майбутніх інженерів-педагогів і умови її формування засобами виховного процесу професійно-технічних навчальних закладів.

Формування комунікативної культури майбутніх інженерів-педагогів – складне й багатопланове завдання, успішне виконання якого можливе лише за умови оптимального застосування всіх форм навчання в ПТНЗ – як аудиторних, так і позааудиторних. Ми виходили з положення, що вибір аудиторних і позааудиторних форм у ПТНЗ має здійснюватися не тільки з урахуванням обсягу й рівня складності матеріалу для засвоєння на аудиторних та позааудиторних заняттях, але й обов'язково з урахуванням особистісних інтересів і професійних потреб учнів ПТНЗ.

**Перспективами подальших розвідок** є впровадження інформаційно-комунікаційних технологій у освітній процес підготовки майбутніх інженерів педагогів.

### Список використаних джерел

1. Балдынюк Д. И. Системное исследование культуры общения педагога (теоретический аспект): автореф. дисс. ... канд. пед. наук: спец.13.00.01. – «Общая педагогика и история педагогики» / Д.И. Балдынюк. – Киев, 1989. – 24 с.
2. Волкова Н.П. До питання про результати моніторингу якості організації самостійної роботи студентів / Н.П. Волкова, В.В. Гавяда // Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. – 2018. – С. 170–177.
3. Волкова Н.В. Готовність до професійної діяльності як показник структурно-змістових і динамічних характеристик особистості майбутнього інженера-педагога у галузі харчових технологій [Електронний ресурс] / Н.В. Волкова // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогіка. – 2017. – Вип. 4. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadped\\_2017\\_4\\_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadped_2017_4_4)
4. Гаврилюк О.О. Формування комунікативної культури майбутніх учителів засобами поза аудиторної роботи: автореф. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О.О. Гаврилюк. – Кіровоград, 2007. – 20 с.
5. Горбатюк Р.М. Оцінка рівня професійної готовності майбутніх інженерів-педагогів комп'ютерного профілю до роботи у ПТНЗ / Р.М. Горбатюк // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр. Вип. 28 / редкол.: І.А. Зязюн (голова) та ін. – Київ; Вінниця: Планер, 2011. – С. 262–269.
6. Кан-Калик В.А. Педагогическое творчество / В.А. Кан-Калик, Н.Д. Никандров. – М.: Педагогика, 1990. – 144 с.
7. Лазарев М.О. Культура педагогічного спілкування як важливий чинник гуманітарного перетворення сучасної освіти / М.О. Лазарев // Нові технології навчання: наук.-метод. зб. / ред. кол.: В.О. Зайчук (гол. ред.) та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – Вип. 19. – С. 62–70.
8. Щербак О.І. Професійно-педагогічна освіта: теорія і практика: монографія / О.І. Щербак; за ред. Н.Г. Ничкало. – К.: Наук. Світ, 2010. – 314 с.